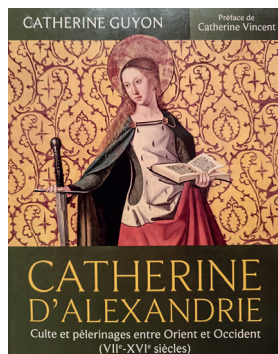

NOWE UJĘCIE HISTORII KULTU ŚW. KATARZYNY ALEKSANDRYJSKIEJ

CATHERINE GUYON, *Catherine d'Alexandrie. Culte et pèlerinages entre Orient et Occident (VIIe-XVIe siècles)*, Paris: CLD Éditions 2024, ss. 519. ISBN: 978-2-85443-627-3.

Problematyka dotycząca kultu św. Katarzyny Aleksandryjskiej, wspominanej w kalendarzu liturgicznym Kościoła zachodniego 25 listopada (do 1969), zyskała ostatnio obszerne i ważne opracowanie. Catherine Guyon w książce wydanej w maju 2024 roku przedstawiła obraz tego zjawiska na Wschodzie i Zachodzie, a właściwie „między” Wschodem a Zachodem (*entre Orient et Occident*) w okresie od VII do XVI stulecia. Autorka, związana z Nancy, jeśli chodzi o miejsce urodzenia jak i działalności naukowej, jest wykładowcą na Uniwersytecie Lotaryńskim (Université de Lorraine)¹.

Specjalizuje się w historii średniowiecza, co, by tak rzec, podkreślił temat jej doktoratu obronionego w 1996 roku² oraz – dobitniej – temat wspomnianej książki. Publikację tę Autorka oparła na swej rozprawie habilitacyjnej (*habilitation à diriger des recherches*), przedstawionej w listopadzie 2015 roku na wspomnianej

¹ Uniwersytet Lotaryński powstał w 2012 roku z połączenia kilku uczelni wyższych Lotaryngii – działających w Metz i Nancy. W skład tej instytucji wszedł m.in. Uniwersytet Nancy 2 (Université Nancy 2), w którym C. Guyon (ur. 1968) zdobywała kolejne stopnie wykształcenia akademickiego (zob. przyp. 2).

² Rozprawa doktorska C. Guyon dotyczyła konwentu i klasztoru Val des Écoliers. Klasztor, założony na początku XIII wieku, był domem macierzystym zakonu kanonickiego Ordo Vallis Scholarium (Les Écoliers; Écoliers du Christ). Znajdował się w diecezji Langres, w miejscowości Verbiesles, nieopodal Marny, niedaleko Chaumont (obecnie departament Haute-Marne). Kanonicy z Val des Écoliers utrzymywali szerokie stosunki ze środowiskiem uniwersyteckim Paryża. Rozprawa, której promotorem był Michel Bur, nosiła tytuł *L'Ordre canonial du Val des Écoliers (1201-1539)*. Została obroniona na Uniwersytecie Nancy 2. Wydanie książkowe ukazało się w 1998 roku (*Les Écoliers du Christ. L'Ordre canonial du Val des Écoliers 1201-1539*, Nancy: PU Saint-Etienne, ss. 623).

uczelni oraz tamże wówczas obronionej. Pozwoliło jej to uzyskać w tymże roku stanowisko *maître de conférence habilité* w zakresie historii średniowiecznej (*en histoire médiévale*)³. C. Guyon zajmuje się historią religijną, a także kulturą i zagadnieniami socjologicznymi tej epoki. Pełni od 2017 roku funkcję współdyrektorki (*codirectrice*) programu badań nad zjawiskami religijnymi, który to program jest częścią Centrum Badań Historycznych Uniwersytetu Lotaryńskiego (Centre de Recherche Universitaire Lorrain d’Histoire; CRULH). Guyon jest od 2015 roku, warto zaznaczyć, członkiem-korespondentem regionalnym (*associé – correspondant regional*) w Académie de Stanislas – Akademii Stanisława – założonej w Nancy przez Stanisława Leszczyńskiego w 1750 roku⁴.

Przed rozprawą habilitacyjną C. Guyon opublikowała kilka artykułów poświęconych ikonografii⁵ oraz różnym aspektom kultu Katarzyny Aleksandryjskiej⁶. W swej książce zaprezentowała natomiast obszerną analizę tego zjawiska, które u schyłku wieków średnich i na początku czasów nowożytnych występowało – z różną intensywnością – na całym obszarze chrześcijaństwa zachodniego i wschodniego (choć tu w ograniczonym stopniu). Katarzyna Aleksandryjska była bowiem wówczas jedną z najbardziej popularnych świętych. Jej kult przeniknął na Zachód z Bizancjum w VIII wieku, przy czym istotną rolę w tym procesie odgrywał Rzym i południowa Italia. Najstarsze ślady kultu Katarzyny w Bizancjum pochodzą z VII (VI?) wieku, nie są więc znacznie wcześniejsze. Postać świętej przedstawiają

³ Tytuł rozprawy habilitacyjnej C. Guyon: *Par la roue de sainte Catherine: dévots, pèlerins et pèlerinage à sainte Catherine d’Alexandrie (VIIIe – début XVIe siècle)*. Nawiązuje do atrybutu świętej Katarzyny – koła (*par la roue de sainte Catherine*). *Maître de conférences habilité* to mniej więcej odpowiednik stanowiska docenta.

⁴ O założeniu i początku działalności Akademii zob. opracowanie autorstwa Małgorzaty Durbas, *Akademia Stanisława w Nancy (1750-1766)*, Kraków: Libron 2013.

⁵ C. GUYON, *Sainte Catherine en images: contribution à l’étude de sainte Catherine d’Alexandrie au Moyen Âge*, „Annales de l’Est” 20 (2002). *De saints et de leurs images*, s. 33-76.

⁶ C. GUYON, *Les saints patrons des fondations hospitalières en Lorraine au Moyen Âge*, w: *Institutions de l’assistance sociale en Lotharingie médiévale*, red. M. Pauly (Publications de la Section historique de l’Institut Grand-Ducal de Luxembourg), Luxembourg: Linden 2008, s. 277-322; TEJŹE, *Sainte Catherine d’Alexandrie, patronne des écoliers. De la légende à l’incarnation d’un esprit de corps*, „Annales de l’Est” 2 (2011). *Saint Nicolas et les autres traditions. Légendaire et société en Occident de l’Aniquité à nos jours*, s. 77-93; TEJŹE, *Sainte Catherine d’Alexandrie au ciel de Jeanne d’Arc*, w: *De Domrémy... à Tokyo: Jeanne d’Arc et la Lorraine. Actes du colloque du 600e anniversaire de la naissance de Jeanne d’Arc (mai 2012 – Domrémy et à Vaucouleurs)*, red. C. Guyon, M. Delavenne, Nancy: Presses Universitaires de Nancy 2013, s. 245-263. Przed publikacją książki autorka przedstawiła zagadnienie nadnaturalnych zjawień św. Katarzyny Aleksandryjskiej, zaznaczając zwłaszcza przypadek Joanny d’Arc. Zostało ono zaprezentowane w formie referatu na jednej z sesji naukowych; C. GUYON, *Les apparitions et manifestations surnaturelles de sainte Catherine d’Alexandrie à la fin du Moyen Âge*, „15e universités d’hiver. Apparitions et phénomènes surnaturelles en temps de guerre”; Saint-Mihiel, du 23 au 25 novembre 2023.

opisy jej męczeństwa przekazane w greckojęzycznych wersjach z okresu od VII do X wieku – wraz z opracowaniem przygotowanym przez Symeona Metafrastesa, zawartym w jego zbiorze żywotów świętych (*Menologion*; X wiek). Teksty łacińskojęzyczne powstawały od XI stulecia, a duże znaczenie uzyskał przekaz, który zredagował dominikanin Jakub de Voragine i umieścił w swej *Złotej Legendzie* (*Legenda Aurea*; ok. 1260). Według tych tekstów Katarzyna urodzona w Aleksandrii w rodzie królewskim, urodziwa, wykształcona i pełna mądrości, poniosła młodo śmierć męczeńską za wiarę – w Aleksandrii właśnie – z rozkazu cesarza Maksencjusza (historyczny Maksencjusz panował w latach 307-312). Kolejne męki nie złamały jej wierności Chrystusowi, a przed śmiercią zdołała, dzięki swej postawie oraz sile swej argumentacji, nawrócić wielu spośród prześladowców. Symeon Metafrases zaznacza, że jej ciało aniołowie przenieśli do klasztoru na Synaju.

Catherine Guyon problematykę dotyczącą kultu św. Katarzyny podzieliła na cztery części – poprzedzone wstępem i zaopatrzone w obfitą bibliografię. Wprowadzenie napisała „kolejna” Katarzyna, Catherine Vincent, emerytowana profesor historii średniowiecznej w Uniwersytecie Paris Nanterre, która przewodniczyła procedurze wspomnianej habilitacji. Guyon we Wstępie wskazuje na „zakresy”, w jakich wyrażał się kult Katarzyny, sygnalizuje zarazem obecność postaci tej świętej w różnorodnych dziełach o tematyce religijnej i świeckiej, a także w wydarzeniach średniowiecza. Wymienia i pokrótce charakteryzuje prace dotyczące kultu Katarzyny we Francji, a także w innych krajach Europy Zachodniej. Zaznacza, że choć wiele aspektów tego kultu zostało dobrze oświetlonych, to jednak nie zostało dogłębnie zbadanych (pielgrzymki, relikwie, cuda, postawy dewocyjne wiernych). Ponadto w dotychczasowych badaniach skupiano się głównie na okresie od XI do XIII wieku, a więc na początkowej fazie rozwoju kultu, nie uwzględniając szerzej czasów późniejszych, bardziej złożonych pod tym względem, obfitszym w odpowiednie źródła i bardziej znaczącym w skali całego zjawiska. Stąd niejako wynika potrzeba syntetyzującego ujęcia – które przedstawia Guyon, mając świadomość jego (nieuniknionych) ograniczeń. Zamierza zatem przedstawić proces rozpowszechniania się kultu Katarzyny w Europie łacińskiej i jego związki – relacje – ze Wschodem⁷. Autorka skupia się, zaznaczmy, na obszarze Europy Zachodniej, a zjawiska dotyczące kultu Katarzyny w pozostałych obszarach europejskich jedynie sygnalizuje. Jest to więc jedno ze wspomnianych ograniczeń – brak szerszego uwzględnienia tych właśnie obszarów. Nie wpływa to jednakże na zasadność wniosków, które zawarła Guyon w swym opracowaniu. Z drugiej strony całościowe, szerokie ujęcie kultu Katarzyny Aleksandryjskiej w całej Europie chrześcijańskiej przekracza możliwości indywidualnego badacza.

⁷ C. GUYON, *Catherine d’Alexandrie*, s. 18-20.

Kult Katarzyny Aleksandryjskiej jest, zaznacza Autorka, swego rodzaju fenomenem. Zyskał dużą popularność w chrześcijaństwie zachodnim, natomiast w chrześcijaństwie wschodnim nie miał, jak wspomniano, porównywalnego zasięgu – kult ten nie był rozpowszechniony przed XVI stuleciem w prawosławiu i wśród Koptów⁸. W rezultacie jest to w badanym okresie kult głównie „zachodni” – będący jednym z „symptomów” zachodniej religijności. Zastanawia, dlaczego postać Katarzyny, męczennicy z pierwszych wieków chrześcijaństwa, pochodzącej według tradycji z „dalekiego kraju”, zyskała tak dużą popularność – „wyrażającą się” na różne sposoby.

W pierwszej części książki zostały ukazane etapy rozwoju kultu Katarzyny na Zachodzie oraz formy, w jakich ukazywano tę postać⁹. Autorka przedstawia najpierw pierwszy etap zaszczepienia kultu na tym obszarze – sygnalizowany przez *passiones* i prezentacje malarskie, z których najstarsze datowane są na X stulecie. Istotna jest także obecność Katarzyny w tekstach liturgicznych niektórych ośrodków benedyktyńskich, m.in. w klasztorze na Monte Cassino. Duży wpływ na rozpowszechnienie kultu wywarło, jak stwierdza Guyon, sprowadzenie z Synaju relikwii Katarzyny w pierwszej połowie XI wieku do klasztoru benedyktyńskiego koło Rouen, noszącego wezwanie Trójcy Świętej (La Trinité-du-Mont), a następnie (po tym fakcie) – Świętej Katarzyny (Saint-Catherine-au-Mont). Wydarzenie było swego rodzaju znakiem kontaktów między Normandią a klasztorem na Synaju¹⁰. Z Normandii kult rozprzestrzenił się na terytoria sąsiednie, dotarł – zapewne w połowie XI wieku – do Anglii (przed podbojem w 1066 roku), a w XII stuleciu – do Irlandii i na Sycylię. Rozwijał się także od XII wieku na południu Francji, w Katalonii i w krajach niemieckich, obejmując z biegiem czasu w XIII stuleciu kolejne obszary zachodniej Europy¹¹. Dodać należy, że w XIII wieku kult był obecny także w Polsce¹². Postać Katarzyny znajduje na przełomie XII

⁸ Tamże, s. 17: „aucun culte spécifique ne lui a réellement été réservé chez les Orthodoxes et les Coptes avant le XVIe siècle et ses sanctuaires orientaux [zwłaszcza sanktuarium na Synaju – L.W.] étaient initialement essentiellement fréquentés par les Latins”. Guyon powołuje się w tym miejscu na artykuł Nancy Sevcenko – N.P. SEVCENKO, *St Catherine of Alexandria and Mount Sinai*, w: *Ritual and Art. Byzantine Essays for C. Walter*, red. P. Armstrong, London: Pindar Press 2006, s. 129-143 (odwołanie do s. 132).

⁹ C. GUYON, *Catherine d’Alexandrie*, s. 23-162: Première partie. „Le succes en Occident du culte d’une sainte orientale”.

¹⁰ Tamże, s. 35-40.

¹¹ Tamże, s. 49: „Le XIIIe siècle marque une étape important: le culte de sainte Catharine gagne ensemble de l’Occident”.

¹² Tamże, s. 55. Guyon sygnalizuje tę obecność. Bardziej szczegółowo zagadnienie przedstawiła Patrycja Pieńkowska-Wiederkehr w tekście opartym na swej pracy magisterskiej powstałej pod kierunkiem prof. Marii Koczarskiej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego i obronionej w 2006 roku; P. PIEŃKOWSKA-WIEDERKEHR, *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych*, w: *Kult*

i XIII stulecia miejsce w rzymskim kalendarzu liturgicznym. Od XIII wieku powstaje coraz więcej wyobrażeń świętej. Stulecie XIII jest zatem bardzo istotnym etapem w rozwoju kultu katarzyńskiego¹³. Największą aktywność i różnorodność zyskuje on w XIV i XV wieku, jak zaznacza Guyon. Katarzyna jest, by tak rzec, prawie powszechnie upamiętniana w liturgii, co Autorka szczegółowo prezentuje na przykładzie Francji¹⁴. Powstaje coraz więcej kościołów i kaplic noszących jej wezwanie¹⁵. Ważnym uzupełnieniem tego zestawienia jest praca ukazująca szczegółowo wezwania katarzyńskie w średniowiecznej Polsce, przygotowana przez Patrycję Pieńkowską-Wiederkehr i opublikowana w 2011 roku. Guyon jednakże nie zna tej publikacji, zawierającej w części aneksowej katalog wezwań. Jej uwzględnienie ukazałoby bardziej zróżnicowany i bogatszy obraz problematyki dedykacyjnej w odniesieniu do świętej z Aleksandrii¹⁶.

W XIV i XV stuleciach upowszechnienie kultu Katarzyny, jego wrastanie w pobożność „ludową”, wyraża się w uroczystych, „masowych” obchodach jej święta, nie tylko w dniu 25 listopada, ale także 13 maja (znalezienie jej relikwii na Synaju) i 27 sierpnia (przeniesienie przez aniołów jej ciała na Synaj). Powstają także coraz liczniejsze bractwa św. Katarzyny¹⁷. Postać świętej była propagowana przez opisy jej męczeństwa i różnorakie opracowania prozaiczne i poetyckie jej życia i cudów. Teksty te powstawały zarówno po łacinie, jak i w językach narodowych. Guyon wymienia główne przekazy tego rodzaju i wskazuje na ich autorów¹⁸. Mówi o autorach dominikańskich, nie wspomina jednak o Peregrynie z Opoła (ok. 1260 – po 1333), który w *Sermones de tempore et de sanctis* zamieścił kazanie *In festo sanctae Catharinae Virginis*, parafrazując odpowiedni tekst ze *Złotej Legendy* Jakuba de Voragine. Zaznaczmy, że postać i działalność Peregryna przedstawił w języku francuskim Hervé Martin¹⁹. Także polskojęzyczne teksty o świętej Katarzynie interesująco uzupełniłyby panoramę zjawiska zawartą w książce Guyon, wnosząc m.in. materiał dotyczący przemian, jakie zachodziły w prezentacji świętej z Aleksandrii.

świętych i ideal świętości w średniowieczu, red. R. Michałowski (Fasciculi Historici Novi, 11), Warszawa: DiG 2011, s. 164-165; cały tekst s. 149-374. Interesujące byłoby włączenie w tę prezentację m.in. zagadnienia relikwii św. Katarzyny w kościele św. Barbary w Krakowie, jak też zagadnienia kościoła św. Katarzyny w Krakowie.

¹³ C. GUYON, *Catherine d’Alexandrie*, s. 49-50.

¹⁴ Tamże, s. 51-52 (wiek XIII), s. 61-63 (schyłek średniowiecza). Guyon wymienia szczegółowo poszczególne księgi liturgiczne notujące święto św. Katarzyny.

¹⁵ Tamże, s. 54-55 (wiek XIII), s. 63-65 (wiek XIV-XV).

¹⁶ Zob. przyp. 12.

¹⁷ C. GUYON, *Catherine d’Alexandrie*, s. 57-61.

¹⁸ Tamże, s. 76-89.

¹⁹ H. MARTIN, *Pérégrin d’Opole (vers 1260-vers 1330). Un prédicateur dominicain à l’apogée de la chrétienté médiévale*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes. Collection „Histoire” 2008.

Istnieje oczywiście zagadnienie historyczności Katarzyny – czy rzeczywiście była taka męczennica, czy też przekazy o jej męczeństwie obrazują nie tyle postać historyczną, ile „zlepek” postaci historycznych albo pewien typ (topos) świętej dziewicy męczenniczki²⁰. Guyon sygnalizuje ten problem nie rozstrzygając definitywnie – i słusznie. Istotniejsze bowiem są przesłania ideowe, jakie niosą poszczególne wersje opisu jej męczeństwa. Autorka obszernie i wnikliwie analizuje zagadnienie²¹. Nie przywołuje jednak ważnego (jak sądzimy) w tej perspektywie „odczytań” postaci Katarzyny opracowania, które opublikowała Martine Le Coz²². Obszernie przedstawia Guyon ikonografię Katarzyny, rejestrując i analizując różne jej warianty. Wskazuje na atrybuty, z jakimi święta była przedstawiana (koło z zębami, księga, miecz...). Mówi o postaciach jej towarzyszących w ujęciach ikonograficznych (Jan Chrzciciel, św. Mikołaj, św. Michał oraz dziewice męczenniczki: św. Barbara, Dorota, Małgorzata...). Zróznicowanie przedstawień i ich rozpowszechnienie świadczy o trwałym wrośnięciu kultu Katarzyny w religijność masową średniowiecza²³.

Obraz różnych aspektów „związku” Katarzyny z jej czcicielami został przedstawiony w drugiej części książki²⁴. Czczą ją w sposób szczególny m.in. cystersi i dominikanie. Za patronkę obrali ją, jak wiadomo, szkolaryze i różne uniwersytety, jak też m.in. adwokaci, artyści, marynarze. Odbiera cześć w zakonach żeńskich i wśród beginek. Cieszy się kultem w rodach królewskich. Guyon sporo uwagi poświęca zagadnieniu zakonu rycerskiego św. Katarzyny na górze Synaj²⁵. Tak mocno „przenikający” społeczeństwo średniowieczne kult znajduje swój szczególny i niejako manifestacyjny wyraz w pielgrzymkach do sanktuariów katarzyńskich. Przedstawia to trzecia część książki poświęcona sanktuariom na Wschodzie i podążającym do nich pielgrzymom – przede wszystkim z Zachodu²⁶. Najważniejszy jest oczywiście klasztor na Synaju (powstały w czasach Justyniana, noszący od XI wieku wezwanie św. Katarzyny): spośród 128 zidentyfikowanych w badanym okresie pielgrzymów większość (104 osoby) była pochodzenia szlacheckiego albo mieszczańskiego – z górnych warstw

²⁰ C. GUYON, *Catherine d'Alexandrie*, s. 90-92.

²¹ Tamże, s. 92-115.

²² M. LE COZ, *Catherine d'Alexandrie ou la philosophie défait par la foi*, Monaco: Editions du Rocher 1999. Książka przedstawia duchowe odczytanie wydarzeń z życia Katarzyny.

²³ C. GUYON, *Catherine d'Alexandrie*, s. 116-159. Por. ikonografię św. Katarzyny w Polsce; J. ZBICIAK, *Katarzyna Aleksandryjska. Ikonografia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin: TN KUL 2000, kol. 987-990.

²⁴ C. GUYON, *Catherine d'Alexandrie*, s. 165-278: Deuxième partie. „La Vierge d'Alexandrie et ses fidèles”.

²⁵ Tamże, s. 242-248.

²⁶ Tamże, s. 279-366: Troisième partie. „L'extraordinaire rayonnement des pèlerinages et sanctuaires orientaux de sainte Catherine d'Alexandrie (XIIIe siècle – début XVI siècle)”.

mieszkaństwa. Autorka przedstawia główne miejsca, które odwiedzali pątnicy. Wymienia obszerną listę relacji z tych pielgrzymek, zaznaczając, że najwięcej tego rodzaju tekstów powstało w okresie od 1470 do 1520 roku (apogeum w latach 1490-1500 – 15 relacji). Odzwierciedla to także liczbę pielgrzymów²⁷. Obraz zjawiska można uzupełnić o treści zawarte w pracy Marie-Christine Gomez-Géraud, której jednak Guyon nie cytuje²⁸. Sanktuarium europejskim św. Katarzyny i pielgrzymkom do nich zdążającym została poświęcona czwarta część dzieła²⁹. Autorka przedstawia takie ośrodki pielgrzymkowe, jak Rouen i Fierbois we Francji, Gräfrath w Niemczech (niedaleko Kolonii) oraz inne miejsca o mniejszym znaczeniu (Londyn, Lincoln, Paryż, Norymberga, Galatina). Każdy z nich wniósł swój specyficzny wkład do bogactwa kultu katarzyńskiego. Przy omawianiu tych – i innych – zagadnień odczuwa się jednak brak ujęć kartograficznych.

Książka Catherine Guyon jest, trzeba podkreślić, udaną – mimo niewielkich zastrzeżeń – prezentacją tak rozprzestrzenionego pod względem terytorialnym i „społecznym” i tak zróżnicowanego kultu świętej Katarzyny. Jest bardzo ważnym – i pracochłonnym – przedsięwzięciem naukowym, niejako skłaniającym do podjęcia podobnej tematyki w odniesieniu do Europy Środkowo-Wschodniej.

²⁷ Tamże, s. 282-284 (wykres). Na s. 294 wykres przedstawiający liczbę pielgrzymów nawiedzających klasztor synajski. Najwięcej w latach 1480-1490.

²⁸ M.-Ch. GOMEZ-GERAUD, *Le Crépuscule du Grand Voyage. Les récits des pèlerins à Jerusalem (1458-1612)*, Paris: Classiques Garnier 2022; wydanie 1. ukazało się w 1999 roku.

²⁹ C. GUYON, *Catherine d’Alexandrie*, s. 369-471: Quatrième partie. „La diversité des sanctuaires, de pèlerinages et lieu de culte Catherinens d’Occident”.

BIBLIOGRAFIA

- GOMEZ-GERAUD M.-Ch., *Le Crépuscule du Grand Voyage. Les récits des pèlerins à Jérusalem (1458-1612)*; Paris: Classiques Garnier 2022.
- GUYON C., *Les saints patrons des fondations hospitalières en Lorraine au Moyen Âge*, w: *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale*, red. M. Pauly, Luxembourg: Linden 2008, s. 277-322.
- LE COZ M., *Catherine d'Alexandrie ou la philosophie défait par la foi*, Monaco: Editions du Rocher 1999.
- MARTIN H., *Pèlerin d'Opole (vers 1260-vers 1330). Un prédicateur dominicain à l'apogée de la chrétienté médiévale*, Rennes: Presses Universitaires de Rennes. Collection „Histoire” 2008.
- PIEŃKOWSKA-WIEDERKEHR P., *Kult św. Katarzyny Aleksandryjskiej w Polsce do końca średniowiecza w świetle wezwań kościołów i kaplic publicznych*, w: *Kult świętych i ideał świętości w średniowieczu*, red. R. Michałowski, Warszawa: DiG 2011, s. 149-374.

Leszek Wojciechowski
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
Instytut Historii, Katedra Historii Starożytnej, Bizantyjskiej i Średniowiecznej
e-mail: wojciechowski@kul.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6024-0127>